

М. В. Макаров

аспірант кафедри конституційного права України

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9524-9092>

МОДЕЛІ АНТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Стаття присвячена античному громадянству в аспекті його ретроспективи на сучасне поняття громадянства. Охарактеризовані основні моделі античного громадянства, а саме які зародилися у полісах Афіни та Спарта. Відзначено формування громадянства в ті часи і його особливості. Як зазначає автор, античний період цікавий не тільки появою перших держав в сучасному значенні, але і багатьох інших юридичних категорій, наприклад законодавство, закони, а також громадянство. Нерідко можна зустріти вислови, що античний період є основою сучасної західної культури і вважається «колицкою» західної цивілізації. Відповідно до цієї тези пропонується розглянути особливості античного громадянства та його ретроспективу з огляду на сучасне поняття громадянства.

В статті автор зазначає, що існують дві основні моделі античного громадянства, які виникли в давньогрецьких полісах Афіни і Спарта. Також вказано, що стародавня Греція - не єдине місце де зародилося громадянство, однак саме там виникають правові відносини, які наближені до сучасного розуміння багатьох юридичних конструкцій. Далі, послідовно зазначаються особливості давньогрецького громадянства та права і свободи людини, яка мала статус громадянина відповідного полісу.

Також автор приділяє увагу таким цінностям для греків, як свобода, свобода переміщення, політична активність, демократія, але в той же час їх чіткого соціально-політичного розмежування посеред інших людей, наприклад мігрантів, іноземців тощо.

Наприкінці статті автор відзначає еволюцію поняття громадянство, яке в ті часи було природнім для кожної особи, оскільки пов'язувало її з родиною чи племенем на підставі кровного споріднення, а отже було «простішим», ніж сучасні форми громадянства за всіма показниками. Тільки згодом, між особою і полісом (державою) з'явилися юридичні права і обов'язки, які характерні для сучасного статусу громадянства.

Ключові слова: античне громадянство, протогромадянство, античний період інституту громадянства, моделі громадянства в античний період, афінське громадянство, громадянство Спарти.

M. V. Makarov. Models of ancient citizenship and their features in historical retrospect

The article is devoted to ancient citizenship in the aspect of its retrospective on the modern concept of citizenship. The main models of ancient citizenship are characterized, namely those that originated in the polis of Athens and Sparta. The formation of citizenship and those times and its features are noted. As the author notes, the ancient period is interesting not only for the appearance of the first states in the modern sense, but also for many other legal categories, such as legislation, laws, and citizenship. It is often said that the ancient period is the basis of modern Western culture and is considered the "cradle" of Western civilization. In accordance with this thesis, it is proposed to consider the features of ancient citizenship and its retrospective in view of the modern concept of citizenship.

In the article, the author notes that there are two main models of ancient citizenship that arose in the ancient Greek polises of Athens and Sparta. It is also indicated that ancient Greece is not the only place where citizenship was born, but it is there that legal relations arise, which are close to the modern understanding of many legal constructions. Next, the peculiarities of ancient Greek citizenship and the rights and freedoms of a person who had the status of a citizen of the relevant policy are consistently noted.

The author also pays attention to such values for the Greeks as freedom, freedom of movement, political activism, democracy, but at the same time their clear socio-political separation among other people, such as migrants, foreigners, etc.

At the end of the article, the author notes the evolution of the concept of citizenship, which in those days was natural for every person, as it connected him with a family or tribe on the basis of blood kinship, and therefore was "simpler" than modern forms of citizenship in all respects. Only later, between the person and the polis (the state), legal rights and obligations appeared, which are characteristic of the modern status of citizenship.

Key words: ancient citizenship, proto-citizenship, the ancient period of the institution of citizenship, models of citizenship in the ancient period, Athenian citizenship, Spartan citizenship.

Перша форма громадянства була заснована в невеликих органічних полісах, де люди жили в давньогрецькі часи. Згодні із думкою Максимової Л. Ю., що «Античне суспільство створило особливий вид державного устрою з системою взаємних обов'язків і прав між особистістю і суспільством, яка різнується від інших відомих сучасній науці міст-держав Стародавнього світу. Цивілізації, що існували до античної Греції, або в одну епоху з нею, являли собою «східні деспотії», де правитель мав необмежену владу, спираючись при цьому на бюрократичний апарат. При цьому в окремої особистості були обов'язки по відношенню до держави, але не було ніяких прав» [3, с. 42].

Погодимось також із тими дослідниками, які відрізняють стародавнє громадянство й сучасне. Наприклад, британський дослідник Брайан Стенлі Тернер зазначає: «...громадянство в стародавні часи було простішим, ніж сучасні форми громадянства за всіма показниками» [7, с. 91]. Дійсно, термін «громадянин» в сучасному розумінні являє собою сукупність прав і обов'язків, які виникають між людиною і державою, на відміну від стародавнього. Для того, щоб надати визначення громадянству античного періоду, треба звернутися до його генези.

Першим, хто звернувся до проблеми розмежування правового статусу громадян і населення держави та усвідомлення значущості принципів громадянства, є Платон. Основними політичними творами Платона є трактати «Держава», «Закони» і діалог «Політик» [4, с. 55]. Ці положення відштовхуються від загально-філософських поглядів античності, але, за Платоном, існують два світи: світ ідей (ейдосів) і світ речей. Будь-яка річ є лише відображенням своєї ідеї, може прагнути до неї, але ніколи не досягне її. Філософ повинен вивчати ідеї, а не самі речі. Це стосується і держави. Платон описує розмаїття державних форм, але всі вони є недосконалими, хоча б тому, що існують у світі речей, ідеальна ж форма поліса їм протистоїть. Вони, в свою чергу, залежні від громадян, точніше, від їхньої політичної активності.

Щоб бути по-справжньому людиною, потрібно було бути активним громадянином спільноти, на що Аристотель у своєму трактаті «Політика» сказав: «Не брати участі в управлінні справами спільноти – значить бути звіром або богом!». Соціально-політична активність має місце там, де люди як мають свободу в індивідуальних справах, так і об'єднуються для вирішення колективних. Речицький В. В. [5, с. 63] визначив політичну активність як «особливий вид людської дії (свідомої бездіяльності), спрямованої на досягнення будь-яких цілей в якості свого вторинного або кінцевого результату і передбачає у вигляді безпосередньої мети і первинного результату, а також обов'язковою попередньою умови своєї ефективності, реалізацію однієї з різновидів соціальної взаємодії (контакту)».

У той час як поняття громадянства варіювалося протягом всієї історії, є деякі спільні (загальні) елементи терміну громадянства впродовж часу. Громадянство історично виходить за межі основних родинних зв'язків, щоб об'єднати людей різних генетичних передумов. Як правило, поняття громадянства описує зв'язок між людиною і загальним політичним суб'єктом, такими як: місто, держава або нація і означає членство в цій системі. За Аристотелем, держава виникає природно, як і всі живі організми в природі. Людина ж є не тільки живою істотою, а й «політичною твариною», життя якої поза суспільством немислиме. Аристотель у своєму трактаті «Політика» зазначає, що владний механізм необхідний для організації та регулювання спілкування між людьми, оскільки верховна влада всюди пов'язана з порядком державного управління. [4, с. 35].

На думку Джефрі Хоскінга, ця ознака була пов'язана із провідною роллю свободи в житті кожного громадянина. Він зазначав: «Можна стверджувати, що саме зростання рабства змусило греків як ніколи усвідомити цінність свободи. Зрештою, будь-який грецький фермер може виявитися в боргу і, отже, може стати рабом в будь-який час ... Коли греки билися разом, вони боролися, щоб уникнути поневолення війною, щоб не бути переможеними тими, хто міг би взяти їх в рабство. І вони також організували свої політичні інститути так, щоб вони залишалися вільними людьми» [9, т. 1].

Відмітимо, що для греків надзвичайно важливим було виділення себе зі світу варварів. Як вони вважали, їх оточували племена, що не створили, на відміну від греків, «маркерів» цивілізації – міста, писемність, культура, держава, законодавство, право і демократія. На сході перебували найдавніші східні деспотії, соціально-державний устрій яких був далеко від грецьких ідеалів. У зв'язку з цим включення до громадянства Афін було вкрай складним. Громадянами поліса могли стати тільки корінні афінські чоловіки, які досягли вісімнадцяти років і пройшли багатоступеневу процедуру перевірки, і лише у виняткових випадках рішенням народних зборів, громадянство могло бути даровано важливим іноземцям [8, с. 7].

Варто додати, що розвиток ідей демократії та громадянства в полісах відбувалися не лінійно, і також не вірно буде вважати, що в єдності – поліси нерідко мали між собою збройні конфлікти. Зазвичай, дослідники виокремлюють дві моделі давньогрецького громадянства: спартанське й афінське.

Спарта – видатний поліс в стародавній Греції. У давнину це місто-держава була відома як Лакедемон (Λακεδαίμων, Lakedaímōn), а назва «Спарта» відносилася до його центрального поселення на берегах річки Евротас в Лаконії, на південному сході Пелопоннесу [10, с. 91]. Спарта була унікальною соціально-політичною системою із конституцією (не в сучасному розумінні, але представленою як майже міфічною фігурою Лікургуса). Він налаштував все суспільство, щоб максимізувати військову майстерність за будь-яку ціну, зосередивши всі соціальні інститути на фізичному розвитку людини. Його жителі були класифіковані як «Spartiates» (спартанські громадяни з повними правами), «Trophimoi» (не корінні спартанці, але вільні люди, виховані як спартанці), «perioikoi» (вільні жителі, зайняті в торгівлі), та «heilotas» (раби та кріпосні в полісах) [15, с. 95].

Перші, відомі як "рівні" або "люди рівного статусу", «Spartiates». Найменший за чисельністю клас людей в стародавній Спарті, були повноправними громадянами, що наділені владою, елітою [12, с. 130]. Інші міста-держави неохоче напали на Спарту, навіть, незважаючи на те, що в zenіті своєї історії вона налічувала лише вісім тисяч таких спартанців.

Наступні, «Trophiōi», – люди, які пройшли спартанське виховання («agōgē»), це були діти громадян спарті, та інші не корінні люди, які повинні були пройти сувору освіту і військову програму навчання (кожен «Trophiōi» – чоловік віком з 7 по 20 р.), що обов'язкова для всіх чоловіків, які бажають стати повноправними громадянами [11, с. 256]. Метою системи було створення сильних і здібних воїнів для служби в спартанській армії. Це заохочувало відповідність і важливість консолідування населення в межах своєї держави, та на догоду особистим інтересам дарувало громадянство при успішній асиміляції.

Далі в системі знаходилися «Perioikoi», – категорія не громадян, але активні члени соціуму, що займали території Лаконії і Мессенії, а також землі, підконтрольні Спарті. Зосереджувалися вони в прибережних і гірських районах, перекладається як «ті, хто живе навколо / поблизу». Вони грали центральну роль в спартанській економіці, контролювали торгівлю і бізнес, а також відповідали за ремесла і виробництво, включаючи виробництво зброї та обладунків спартанської армії (спартанці вважали всю комерційну і прибуткову діяльність негідною їх). «Perioikoi» були також єдиними людьми, яким дозволялося вільно виїжджати за межі кордонів держави, чого не було у спартанців, якщо не було дозволу [13, с. 67].

Останні, вони ж і люди з найменшими правами, «heilotēs», були підкореною групою населення, яка формувала основне населення Лаконії і Мессенії, на території, підконтрольній Спарті. Їх точний статус трактувався по-різному: згідно Критія, вони були "рабами до межі" тоді як згідно Поллуксу, вони займали статус «між вільними людьми і рабами». Прив'язані до землі, вони працювали головним чином в сільському господарстві і економічно підтримували спартанських громадян. На цьому їх політичні права закінчувалися, але треба зазначити, що незначні цивільні права все ж таки мали, наприклад вступати у шлюб (тільки з «heilotēs») [14, с. 5].

На думку Макркуса Тода, «Спарта мала подвійний вплив на грецьку думку: через реальність і через міф. Реальність дозволила спартанцям перемогти Афіни у війні; міф вплинув на політичну теорію Платона і на безліч наступних авторів... Ідеали, які він підтримує, відіграли надзвичайну роль у формуванні доктрин Руссо, Ніцше і націонал-соціалізму» [15, с. 210].

З огляду на свою військово-сухопутну перевагу, Спарта була визнана провідною силою об'єднаних грецьких збройних сил під час греко-перських воєн, але досить часто вона змагалася із військово-морською силою Афін. Спарта була олігархією, елітарною державою із військовою демократією, де правління здійснювали громадяни «Spartietēs» та два спадкові царі [15, с. 14].

Афінська модель громадянства дещо відрізнялася від вищевказаної.

Суспільство створило поліс, що заснований на рівності закону і суворого виконання правничих вимог. Громадянство мало свою специфіку, зокрема, участь у соціально-політичному процесі було відкрито не для всіх жителів, а обмежувалося дорослими громадянами чоловічої статі (не іноземцями, рабами або жінками), які «ймовірно, становили трохи більше 30 відсотків від загальної чисельності дорослого населення» [13, с. 74]. На думку громадянського суспільства, полісного, тобто політичного (публічного, державного) суспільства [6, с. 95].

Спільнота афінських громадян – це власники землі і рабів. За Аристотелем (який був громадянином Афін, як і багато інших видатних філософів, наприклад, Платон, Ксенофонт, Діоген, Плутарх, Фукидід і т.д.), у громадян повинна бути приватна власність, але розмір власності повинен бути також обмежений: «найбільшим благополуччям для держави є те, щоб його громадяни мали власність середню, але достатню» [1, с. 508]. Варто зазначити, що попри найвищий рівень політичної організованості як суспільства (згодом в юридичній літературі «громадянське суспільство»), так і держави на той час, афінська демократія мала характер патестарної.

На підставі громадянства кожному чоловікові в Афінах надавалося право бути «правителем» свого міста-держави протягом певного часу, а тому громадянин, передусім, ідентифікувався з владою, був її носієм [12, с. 4]. Як зазначає Хегель, в містах-державах античної Греції громадяни не займалися важкою працею і тією, що не була схожа на політику: сферою послуг, будівництвом, садівництвом, землеробством тощо. Відповідні сфери були цілком віддані іноземцям (негромадянам) і жінкам, а свою енергію громадяни-чоловіки віддавали публічним відносинам. Відомо, що право на участь у партисипативній демократії в Афінах поширювалося лише на громадян, де раби виключались із політичного процесу, а жінки мали обмежені права і свободи. Наприклад, обмежувалися в пересуванні і в цілому були дуже відокремлені від чоловіків [17, с. 191].

Окрім своїх законодавчих обов'язків, кожен громадянин відповідав за виконавчі обов'язки. Він міг бути призначений на рік служби будь-якому з ряду комітетів чи управлінь, таких як: скарбники, орендодавці державних контрактів, аудиторів, ринкові контролери, контролери заходів, зернові опіки, порти інспекторів тощо. Таким чином було досягнуто максимальної участі громадян у представницькій, але досить специфічній демократії.

Громадянин в афінському полісі міг втратити право на політичну участь як покарання за правопорушення, і це було найсуворіше покарання, окрім втрати громадянства. З огляду на це афінська модель демократії була обмеженою, яку можна поставити під сумнів, - чи належним чином характеризується афінська система як демократична: чи система, в якій влада не була більш точно описана, як олігархія (оскільки це було правилом кількох), або аристократія (оскільки громадянство було спадковим і його рідко присвоювали стороннім особам).

Концепція громадянства в Афінах була реформована Клісфеном, та дала початок застосуванню права ґрунту (*ius soli*), як одним із основних критеріїв набуття громадянства Афін за народженням [2, с. 19-21]. Серед науковців панують переконання, що тими реформами Клісфен «знищив усі нащадки афінської аристократії» [2, с. 88]. Ця реформа концепції громадянства, започаткована Клісфеном, змінила сутність громадянства, видозмінюючи його сенс від природного факту народження у громаді та афінського походження батьків до правового зв'язку із громадою Афін та наявністю спільних інтересів у групі осіб, які проживають у ній [2, с. 141].

У стародавні часи виокремлювали, насамперед, концепцію протогромадянства (*proto-citizenship*), згідно з якою громадянство було природним для кожної особи, оскільки пов'язувало її з родиною чи племенем на підставі кровного споріднення. Згодом, вже в античній Греції (а точніше в грецьких містах-державах), а потім і в Римі громадянство означало, насамперед, політико-правові відносини особи з державою на підставі антропосоціокультурної традиції розуміння полісу як найдосконалішого виду людського суспільства за визначенням давньогрецького мислителя Аристотеля [13, с. 79]. Тому зародження концепції громадянства як політико-правового зв'язку між особою та державою можна сміливо пов'язати із розвитком міст-держав античної Греції – полісів (*πόλις*), навіть незважаючи на конкуруюче розуміння концепції громадянства в Афінах чи Спарті [13, с. 80].

До вищевказаного варто додати, що розвиток ідей громадянства відбувався не тільки в цих двох полісах, але і в багатьох інших. Відмінності політичної системи грецьких полісів і раннях східних держав носили системний характер і являли собою альтернативи політичного розвитку і державного будівництва. Східна деспотія була централізованим і ієрархічним утворенням, а «полісна система мала плоску конструкцію, її центр – не вище, він – серед громадян» [16, с. 141], тобто була демократією.

Тож відзначимо, що давньогрецька цивілізація справила потужний вплив не тільки на розвиток права в Стародавньому Римі та згодом Європи, але й багатьох інших науках, наприклад, філософії, математиці, хімії, фізиці, будівництві, музиці, мистецтві тощо. Більш того, Україна також зазнала цього впливу (історичний факт – давньогрецькі поліси були засновані вздовж чорноморського узбережжя Криму в 7–6 столітті до нашої ери [11, с. 14]).

Список використаних джерел:

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2018. 432 с.
2. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Наклад Українського Університету в Празі: Прага, 1923. 400 с.
3. Максимова Л. Ю. «Еволюція феномена громадянства в контексті історичного розвитку західної Європи». Вестник МГІМО-Університета. 2017. 6(57). С. 40–63.
4. Платон. Держава, пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с.
5. Речицький В. В. Політичний предмет конституції : монографія. Київ : Дух і Літера, 2012. 726 с.
6. Фан И. Б. Античные модели гражданства. *Антиномии*. Научный ежегодник РАН. Урал, отд-ние Ин-т философии и права. Екатеринбург : УрО РАН, 2002. Вып. 3. С. 92-107. URL: <https://www.ifp.uran.ru/files/publ/eshegodnik/2002/6.pdf> (дата звернення: 23.10.2021).
7. Bryan S. T. Handbook of Citizenship. Chapter 5 – David Burchell – Ancient Citizenship and its Heirs; Chapter 6 – Rogers M. Smith – Modern Citizenship. London : Sage, 2002. 89-105 p.
8. Manville P. B. The Origins of Citizenship in Ancient Athens. – Princeton, New Jersey: Princeton university press, 1997. 265 p.
9. Hosking, J. Age of European civilization: from antiquity to the Renaissance. Lecture 3: Ancient Greece. UK: a modern scholar through recorded books. from. 2005, 1, 2 (tracks).
10. Akrivopoulou M. A. bibliography of citizenship: theories and aspects of the modern citizen, 2011. URL: https://www.eap.gr/images/stories/pdf/2011_deo10_dp_series_1_akrivopoulou.pdf. (дата звернення: 06.01.2022). 4 p.
11. Nicholas G., Lemprière H. A history of Greece to 322 B.C. Clarendon Press Retrieved. 1959, 109p.
12. Harley, T. Rutherford. The Public School of Sparta, Greece & Rome, Vol. 3, No. 9 (May 1934) pp. 129–139.)
13. Føllesdal A. Citizenship: European and Global In : Nigel Dower and John Williams, eds. Global Citizenship : A Critical Reader, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002, 71-83 pp.
14. Edward B., Thomas H., Brian S. The Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome, Edinburgh, 2010. 616 p.
15. Tod M. N. "Sparta". In Chisholm, Hugh (ed.). Encyclopædia Britannica. 25 (11th ed.). Cambridge University Press. 1911, 609 p.
16. Vliet E. Polis. The Problem of Statehood, Social Evolution & History, Vol. 4. no. 2. September 2005, 120-150pp.
17. Wayne C. T., Mark H. M. Western Europe, Stryker-Post Publications. p. 337. «For ancient Greece was the cradle of Western culture ...» Stryker-Post Publications. 1983, 404 p.